

Психологічне дослідження держави: методологічні передумови // Віче. Зб. наук. праць. / за ред. Гусєва В.І. – К. : ВПК «Експрес-Поліграф», 2011. – с. 339-346.

Н. Хазратова

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Анотація. Стаття присвячена методологічному обґрунтуванню досліджень феномена держави з погляду психологічної науки. Автор розглядає державу як соціальну організацію, що дає змогу здійснити психологічний підхід до її дослідження.

Аннотация. Статья посвящена методологическому обоснованию исследований феномена государства с точки зрения психологической науки. Автор рассматривает государство как социальную организацию, что позволяет осуществить психологический подход к его исследованию.

Annotation. The article is devoted to the methodological basis of state phenomena researches in a point of psychological science. Author conducted the state as a social organization what make easier to use psychological approach in research.

Традиційно в психологічній науці склалося так, що держава як феномен соціального життя людини досить рідко виступала об'єктом її дослідження. Неявно прийнято вважати, що психологу годиться досліджувати перш за все особистість або малу групу; а щодо великих груп – таких, зокрема, як нація чи суспільство, -- то це є сфера досліджень інших наук (соціології, політології тощо). Ця позиція є дуже поширеною, хоча і не підкріпленою аргументацією. Навпаки, вчення про методологію науки свідчить, що формулювання предмету тієї чи іншої науки не може однозначно визначити той локус реальності, який вона повинна досліджувати, не торкаючися при цьому всіх інших. Тому майже кожен феномен реальності вивчається багатьма науками. Так, наприклад, людину

вивчають філософія, біологія, медицина, соціологія, психологія і багато інших наук. Якщо психологія вивчає закономірності психічного життя людини, то її теоретичні та емпіричні розвідки повинні охоплювати усі феномени реальності, у яких виявляють себе вказані закономірності. А ці закономірності, вочевидь, виявляють себе не лише у житті особистості та малої групи, а і в житті суспільства аж ніяк не менше.

Саме тому, на нашу думку, є цікавим і необхідним розглянути з методологічного погляду, чи може феномен держави вивчатися психологічною наукою і які аргументи свідчать на користь цієї позиції.

Очевидно, що у своїх відносинах з особистістю держава постає суб'єктом не лише у філософському, а й у психологічному розумінні цього поняття. І щоб аналізувати державу в такому ракурсі, необхідно спочатку відрефлексувати редуційність її об'єктного, «інструментального» розуміння, прийнятого в радянській і певною мірою в пострадянській науці.

В основу поширених у радянській науці уявлень про державу була покладена так звана класова теорія держави. Ця теорія пропонує розуміння феномена держави як апарату насилля; поняття держави визначалося як «сукупність взаємопов'язаних установ та організацій, які здійснюють управління суспільством в інтересах певного класу (або класів) та утиск класових суперників; ланка політичної системи суспільства, якій притаманні владні функції. Основні органи держави – урядовий апарат, адміністративна і фінансова системи, збройні сили, поліція, суд, каральні установи... Виникнувши разом з розколом суспільства на протилежні класи, держава постає в класово-антагоністичних суспільно-економічних формаціях як орган політичного панування класу власників...» [2, с. 45].

Як видно з цього визначення, подібне розуміння держави неминуче призводить до ототожнення її з системою управління, інструментом влади, і навіть більше того – з органом панування одним груп населення над іншими. Це є об'єктне, інструментальне і, безумовно, спрощене тлумачення держави.

Його редуційність зумовлена тим, що сутність функціонування держави зводиться до здійснення домінування і примусу, внаслідок чого вона тлумачиться надто вузько. Водночас у жодній організації владарювання не може бути самоціллю, бо здійснюється заради чогось, в ім'я якоїсь мети. Управління як впровадження того чи іншого політичного курсу, політичної волі завжди має на меті досягнення якихось цілей, встановлення в організації нового стану, утвердження нових відносин тощо. Отже, воно зумовлене сенсами, цінностями та ідеалами, заради яких і здійснюється примус і які не зводяться до єдиної цінності й мети – владарювання як такого.

Розглянутий підхід вузько тлумачить державу не лише за функціями, а і за складом. Так, влада визначається основною і ледь не найголовнішою складовою держави. Водночас, як відомо, влада є лише окремим елементом будь-якої соціальної організації; влада і підпорядковані створюють єдину систему. Загалом же соціальна організація складається з людей, що добровільно стали її членами і, відповідно, поділяють і безпосередньо впроваджують цінності і цілі організації. Відповідно, держава як організація неможлива без пересічних громадян, які також є членами цієї організації.

Без сумніву, «монадою», першоелементом держави є, з психологічного погляду, громадянин як носій певної громадянської ідентичності. Без такої ідентичності громадянство існує лише як абстрактний юридичний факт, «формально зафіксований постійний правовий зв'язок особи з державою, який знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках...» [9, с. 78]. Завдяки громадянській ідентичності факт існування держави та зв'язку особи з нею насичується особистісними сенсами, що й зумовлює виникнення психологічної реальності існування держави. Правовий зв'язок перетворюється на конкретну емпіричну реальність. Громадянська ідентичність спонукає визначеність громадянської позиції, що означає зацікавленість у певних тенденціях суспільно-політичної реальності і, як наслідок, виражені вольові інтенції щодо впливу держави на ті чи інші

аспекти цієї реальності. Крім того, переживання громадянської ідентичності спричиняє об'єднання, необхідне для утворення громадянської спільноти.

Громадянська спільнота виступає субстратом виникнення держави як колективний носій відповідної ідентичності. Громадянська спільнота самоідентифікує, реалізує себе і розвивається через таку організацію, як держава. Слід відмежувати поняття «громадянська спільнота» від понять «нація», «суспільство», «громадянське суспільство».

Суспільство є найбільш широким поняттям, яке означає «сукупність відносин між людьми, що історично розвивається і складається у процесах їх спільної діяльності» [2, с. 204]; «спільну основу, «поле перетину» й накладання індивідуальних дій людей; корелят спільноти, утворений сумою цілеспрямованих, раціонально організованих дій та зв'язків, що не відрізняються такою глибиною, іманентністю та органічністю, як у випадку спільноти» [9, с. 620]. Спільнота, у свою чергу, є не тільки компонентом соціальної структури суспільства, а й системоутворюючим його чинником [9, с. 591].

Феномен нації передбачає, що її первинною основою є етнос як своєрідна людська спільність, що склалася історично; це водночас особливий стан та певний історичний етап розвитку етносу, пов'язаний з творенням національно-державної самосвідомості, загальних національних інтересів, національних ідей тощо [9, с. 347].

Громадянське суспільство є асоціацією вільних громадян, що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів. Поняття громадянського суспільства характеризує цілісність суспільного життя стосовно політичних структур, передусім держави. За Г.Ф. Гегелем, громадянське суспільство є базисом держави: держава виражає загальний інтерес, тоді як сім'я та громадянське суспільство – сферу приватних та особливих інтересів [9].

Отже, на відміну від нації, громадянська спільнота може утворюватися не лише на основі того чи іншого етносу (а і, скажімо, на основі кількох

етносів або частини одного етносу) і не настільки пов'язана з історією його формування та розвитку. Від громадянського суспільства її відрізняє те, що її існування не передбачає поділу цілісного соціального організму на політичну і соціальну сфери; громадянська спільнота як субстрат держави такою ж мірою включена у політичні процеси, як і у соціальні.

Від суспільства громадянську спільноту відрізняє не тільки її системоутворююча роль, і не лише те, що об'єднуючі її зв'язки є глибшими та органічнішими. Основною відмінною рисою громадянської спільноти є напрацювання і акумуляція державно-значущих ціннісно-сенсових утворень та орієнтацій, а також відповідних вольових інтенцій.

В. Чалідзе, аналізуючи виникнення і розвиток ієрархій у людському суспільстві, доходить висновку про існування так званої колективної волі. У цьому феномені, на його думку, втілюється спільна для членів соціуму визначеність щодо елементарних умов життєдіяльності і розвитку цього соціуму. «У явній формі колективна воля виявляє себе у всьому, що є функціями держави: зовнішній захист і підтримання порядку, регулювання обміну тощо. У багатьох випадках взаємодія з колективною волею менш помітна, хоча, тим не менше, є суттєвою в житті людини... ця воля вимагає від людини покірності: дотримання звичаїв, шанування різноманітних правил поведінки тощо» [11, с. 37]. Колективна воля обмежує можливості прояву волі окремих індивідуумів. Втім, її інтегральна спрямованість є визначеною: забезпечення гомеостазу, сприяння розквіту спільноти, її розвитку, задоволенню деяких індивідуальних потреб її членів. Можна вести мову про широкий спектр міри участі колективної волі у справах людей і різну міру очікувань людей щодо колективної волі, що, безперечно, відображено у різних політичних доктринах [11].

Оскільки державу часто визначають як організацію суспільства [2], то очевидно, що держава певною мірою регламентує і формалізує життєдіяльність суспільства. Тому природно було б пов'язати феномен держави не лише з ціннісними орієнтаціями спільноти, а і з її вольовими

інтенціями. Саме їх наявність дає змогу відрізнити феномен громадянської спільноти від феномену суспільства.

У багатьох сучасних визначеннях держави підкреслюється не стільки владно-організаційна, скільки соціально-правова і духовна роль держави. Як зазначає Р. Севорт'ян, у сучасному світі самоорганізація та самоідентифікація людських спільнот здійснюється перш за все через державу, державні утворення. Тому держава є універсальною нормою їх існування. Влада же являє собою один з важливих механізмів такої реалізації. Інша справа, що держава нерідко виступає як інституціоналізація влади: будь-який політичний режим з часом намагається легітимізувати свої власні норми як державні. Але і в такому разі система влади, навіть дуже розгалужена і найдосконаліша, не може замінити собою державу. Прикладом тому можуть слугувати новостворені пострадянські держави, у яких інтереси власне державні, пов'язані з формуванням політичної нації на базі різних етносів, опинилися на задньому плані. Натомість здійснювалася інтенсивна робота над зміцненням і консолідацією влади, розбудовою політичного режиму. Внаслідок цього слабка держава швидко вичерпує себе, так і не перетворившись на державу-націю [8].

У економічних відносинах, відзначають Г. Ложкін, В. Спасенніков, В. Комаровська, держава також не може бути виразником інтересів лише одного класу чи прошарку суспільства. За умов демократії держава є радше інструментом консенсусу, оскільки її завдання полягає у реалізації національних інтересів у економічній сфері [6].

На думку сучасних правознавців, феномен держави втілює не так владні, як правові відносини; влада же забезпечує відповідність цих відносин нормам права на практиці [7]. У правових відносинах, у свою чергу, втілюється ціннісний потенціал громадянської спільноти (як відомо, етичні і правові норми завжди частково перетинаються).

Отже, влада розглядається не як внутрішня сутність держави, а лише як механізм, за допомогою якого держава реалізує своє призначення.

Тому суб'єктність держави найбільше проявляється в аксіологічному вимірі її існування – у ціннісно-смысловому контексті формально-ієрархічних, правових, економічних відносин. Функціонування держави більшою мірою спрямоване на втілення цих цінностей, ніж на задоволення утилітарних потреб громадян. Адже невиконання функцій, покладених на неї суспільством, часто-густо не призводить до руйнації держави. Тому суб'єктне розуміння держави дещо суперечить і теорії суспільного договору.

Теорія суспільного договору розглядає державу як утворення, похідне від певних особливостей людської природи, покликане виправити її недоліки. Крім того, воно призначене обслуговувати конкретні потреби громадян, а отже, є утворенням прагматично-утилітарного характеру. Втім, чимало вчених заперечували це. Так, на думку Г.Ф. Гегеля, цінність держави не є вузькопрагматичною. Держава є самоцінністю, оскільки її призначення -- бути втіленням національної ідеї, національного духу. Античні мислителі розглядали державу як втілення ідеї соціальної справедливості, рівноваги та гармонії; це – самоцінна сутність, яка розвивається не тільки і не стільки в політичному та економічному, скільки в етичному плані. Вважалося, що етичний і духовний розвиток особистості тісно пов'язаний з етичним розвитком держави; вона, щонайменше, повинна сприяти духовному розвитку особистості [7]. Очевидно, суб'єктне тлумачення держави передбачає саме таке її розуміння.

Розглянемо основні суб'єктні ознаки держави як колективного суб'єкта.

Філософське розуміння поняття «суб'єкт» передбачає його розгляд у поєднанні та діалектичному протиставленні поняттю «об'єкт». Як відомо, термін «суб'єкт» походить від латинського *subjectus* – той, що міститься в основі (від *sub* – під і *iacio* – кидаю, закладаю основу). Суб'єкт визначається як джерело активності, спрямованої на об'єкт. Активна діяльність суб'єкта є умовою, завдяки якій певний фрагмент об'єктивної реальності виступає як об'єкт, даний суб'єкту у формах його діяльності [10].

Очевидно, що держава як організація, покликана забезпечити правопорядок у суспільстві, виступає джерелом активності, спрямованої на певні фрагменти (аспекти, складові) суспільно-політичної дійсності. У такому разі ці складові зазнають змін, зумовлених впливом держави і, таким чином, постають у якості об'єкта. Держава, відповідно, виступає суб'єктом. Отже, першою суб'єктною ознакою держави є те, що вона виступає джерелом активності, спрямованої на певні складові суспільно-політичної дійсності.

Другою суб'єктною ознакою держави є наявність іманентно притаманної їй інтенції (прагнення-здатності) до самовідтворення та максимальної реалізації свого потенціалу. Цей потенціал передбачає не лише організаційні та адміністративні ресурси; насамперед, йдеться про екзистенційно-ціннісний потенціал, що виправдовує властиві будь-якій організації примус та регламентацію. Держава як організація покликана не стільки забезпечувати нормальні умови життєдіяльності особи, скільки втілювати і реалізовувати певні етичні та духовні цінності, які є аксіологічною основою такого соціального об'єднання, як держава. Ціннісний потенціал втілюється, реалізується і розвивається протягом її існування. Наявність ціннісних систем нерідко передуює створенню держав, так само як їх знецінення – занепаду. Ці цінності мають імперативний характер, тому вони втілюються державою навіть за умов, коли суспільство визнає таку діяльність безрезультативною, шкідливою (для нації чи людства загалом) або навіть відверто злочинною. Реалізація і втілення цих цінностей не припиняються і тоді, коли це тягне за собою катастрофу для самої держави.

Отже, інтенція реалізації свого ціннісного потенціалу є іманентно притаманною державі і має імперативний характер. Ціннісний потенціал, що має бути втіленим, визначає певну тенденцію, певну логіку розвитку держави як соціальної організації. Загалом, характерною ознакою ціннісно-сенсової регуляції є те, що вона визначає особливу логіку активності – логіку сенсу

(щось здійснюється не заради задоволення потреби чи відповідності нормам, а тому, що це важливо в контексті суб'єктивної системи координат). Вона виникає внаслідок того, що всі дії, орієнтовані на сенс – це дії, орієнтовані на всю систему відносин зі світом загалом.

З цим пов'язана третя суб'єктна ознака держави – першопочатковість та самодетермінованість згаданої вище активності. Причини та рушійні механізми цієї активності не зводяться до зовнішніх, більш «базових» чинників, отже, ця активність не слугує зовнішнім силам. Навіть якщо прийняти об'єктне тлумачення держави, згідно з яким вона постає інструментом реалізації цінностей суспільства, то в разі невиконання цих функцій вона повинна була б занепадати. Втім, ситуація зазвичай є зворотною: навіть зовсім не виконуючи функцій, покладених на неї суспільством, держава не втрачає інтенції самовідтворення та вдосконалення свого організаційного та адміністративного ресурсів і може характеризуватися потужністю та високою активністю як щодо власних громадян, так і стосовно інших держав. Саме у такому розумінні можна стверджувати, що держава не виступає знаряддям у чийхось руках (можновладців, економічно панівного класу тощо). Логіка розвитку держави як колективного суб'єкта сама підпорядковує можновладця як окремий компонент цієї системи: певним чином спрямовує, обмежує, регламентує його управлінські рішення.

Чим різняться особистість і держава у їх суб'єктних характеристиках, особливостях, рисах?

При втіленні суб'єктної орієнтації самовідтворення та самореалізації особистість прагне реалізувати свій індивідуальний потенціал. Натомість, держава реалізує потенціал колективний: регламентуючи розвиток суспільства (визначаючи форми, напрямки, межі цього розвитку), вона втілює у певних організаційних моделях ціннісно-цільовий потенціал. Такий потенціал є результатом суб'єктної активності спільноти. Тому держава є колективним суб'єктом: у даному випадку носієм суб'єктної інтенції

самореалізації є не окрема людина, а громадянська спільнота. Саме вона, на відміну від нації, не може існувати без держави чи поза державою і становить собою «матеріальний субстрат» такої організації, як держава. Так, національні держави виникають лише на певному етапі розвитку людства, витворюючи оптимальний варіант держави; у розвитку людства був значний за часом період, коли створювалися держави-поліси, які не були покликані втілювати і відстоювати власне національні цінності та інтереси. Те ж саме можна сказати про деякі сучасні наддержави або, скажімо, транснаціональні корпорації, які, за свідченням багатьох вчених, за розміром, потугою, колосальним впливом на міжнародній арені і особливостями внутрішньої організації є не те, що державами, а справжніми імперіями. Отже, суб'єктний потенціал індивідуального і колективного суб'єктів є різним.

Окрім того, відмінними є і зовнішні прояви колективного і індивідуального суб'єктів. На думку В. Лекторського, якщо колективний суб'єкт виявляє себе насамперед у зовнішній предметно-практичній та колективній діяльності зі системами об'єктивованого знання, то індивідуальний суб'єкт – у внутрішніх структурах свідомості та індивідуальній цілеспрямованій діяльності [3]. При цьому і держава як колективний суб'єкт, і особистість як суб'єкт індивідуальний є залученими до спільної діяльності сенсоутворення: як стверджує Д. Леонтьєв, ко-суб'єкти діяльності продукують спільне сенсове поле, що створює підстави для адекватного взаєморозуміння та духовного взаємозбагачення [4].

При цьому у своїх конкретних вчинках особистість може реалізовувати як власну індивідуальну суб'єктність, так і суб'єктність колективну. Як зазначає К. Абульханова-Славська, «особистість включається у вирішення... завдань, які постають перед колективним суб'єктом діяльності... займає деяку позицію у сукупному суб'єкті, який формує спільний спосіб дії» [1, с. 162].

Отже, прояви суб'єктності держави як колективного суб'єкта і особистості як суб'єкта індивідуального є відмінними, хоча водночас суттєво взаємопов'язаними.

Відповідно, різниця існує і на рівні способів та механізмів позбавлення (руйнації) суб'єктності особистості і держави. Сучасний російський психолог В. Лепський вказує на цю різницю і зазначає, що до механізмів руйнації суб'єктності держави слід віднести: а) зовнішнє перехоплення ініціатив у реформуванні економіки; б) інформаційно-психологічні операції, спрямовані на перехоплення державного управління; в) ангажування лідерів системи державного управління; г) створення сприятливих умов для бурхливого зростання корупції у системі державного управління [5].

Можна говорити про психологічні властивості такої організації, як держава: по-перше, її здатність до відображення (держава, як і суспільство, є рефлексивною системою, яка здатна, як колективний суб'єкт, усвідомлювати і осмислювати себе і через те змінюватися); по-друге, здатність наділяти сенсами та значеннями об'єкти соціального довкілля, завдяки чому вони набувають сенсової дискретності – а отже, осмислювати їх та свою взаємодію з ними.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

1. Феномен держави не зводиться ні до апарату насилля (інструменту соціального панування, який використовується владою), ні до утилітарно-прагматичного утворення, що має вузьке призначення забезпечувати умови життєдіяльності громадян.
2. Соціально-психологічний ракурс вивчення держави зумовлюється тим, що вона розглядається і аналізується як соціальна організація. Вона втілює відповідний ціннісний потенціал у створюваному нею організаційному середовищі.
3. Державі притаманна така властивість, як суб'єктність. Це означає, що держава не є вторинною, залежною у проявах своєї активності від волі окремої особистості чи групи. Її призначенням є передусім втілення

ціннісного потенціалу громадянської спільноти – інтенція, яка має імперативний характер. Вона визначає логіку її розвитку, змінити яку завжди складно.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Краткий словарь по социологии /Под ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина. – М.: Политиздат, 1988. – 479 с.
3. Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. – М.: Наука, 1980. – 357 с.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
5. Лепский В.Е. Становление стратегических субъектов: постановка проблемы // Рефлексивные процессы управления. – 2002. – Т. 2, №1. – С. 5-23.
6. Ложкін Г., Спасенников В., Комаровська В. Особливості та структура економічної свідомості суб'єктів соціального простору // Соціальна психологія. -- №1 (3). – 2004. – С. 8-16.
7. Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки: Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
8. Севортьян Р. Государство как универсальный феномен и аналитическая конструкция // Мировая экономика и международные отношения. – 1998.-- № 11. – С. 59-67.
9. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко. Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
10. Філософський енциклопедичний словник / За ред. Л.В. Озадовської, Н.П. Поліщук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

11. Чалидзе В. Иерархический человек. – М.: «ТЕРРА», 1991. – 220 с.